

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ДЕНИС ЖУРАВЛЬОВ

ІВАН

МАЗЕПА

FOLIO

Знамениті українці

Денис Журавльов

**Іван Мазепа**

«ОМІКО»

2009

УДК 94(477)

**Журавльов Д. В.**

Іван Мазепа / Д. В. Журавльов — «ОМІКО», 2009 — (Знамениті українці)

Ця людина — одна з тих знакових постатей української історії, життя та вчинки котрих і сьогодні викликають гарячі суперечки. Приятель Петра І — і борець за інтереси Української козацької держави; будівничий величних соборів — і «Юда», відлучений від церкви; майстер складних дипломатичних ігор — і людина, що поставила на карту все і програла найголовнішу гру свого життя; улюбленець жіноцтва і чи не єдиний справді обдарований поет і музикант серед українських гетьманів... Читач цієї книги зможе створити свій власний варіант образу Мазепи — одного з найколерітніших, найцікавіших українців.

УДК 94(477)

## Денис Журавльов Іван Мазепа

Поза всяким сумнівом, Іван Степанович Мазепа-Колединський є однією з найяскравіших, найвидатніших і найсуперечливіших постатей української історії. Крім того, що це постать визначна за своїм масштабом як політичний діяч, військовий, дипломат, меценат, – мало кому з дійових осіб української історії випала така цікава й непроста доля за життя та після смерті. Іван Мазепа – одна з тих знакових особистостей української історії, чиє життя та вчинки і сьогодні викликають гарячі суперечки як фахових істориків, так і аматорів, а нерідко – і людей, взагалі далеких від історичних перипетій. Характерно, що вже майже триста років, як помер гетьман, а він і сьогодні викликає найрізноманітніші, полемічно загострені, полярні оцінки. Що-що, а забуття гетьманові не загрожуватиме ще дуже довго. Здається, в постаті Івана Мазепа втілюється самий дух неспокоїної, кипучої, напрочуд колоритної доби, котра не даремно дістала у мистецтвознавців назву «бароко» (від італ. «barocco» – «дивний», «хімерний»). І справді. Приятель царя Петра, один із перших кавалерів найвищого російського ордена Святого апостола Андрія Первозванного – і борець за інтереси Української козацької держави; будівничий величних соборів, що дотепер є окрасою багатьох українських міст, – і «Юда», відлучений від церкви, підданий анафемі, що нерідко виголошувалася з амвонів тих самих соборів; зазвичай неймовірно обережний майстер складних дипломатичних ігор – і людина, що зуміла поставити на карту все і, зрештою, програла найризикованішу й найголовнішу гру свого життя; блискучий світський кавалер розкішного, неповторного XVII століття, улюбленець жіноцтва і чи не єдиний справді обдарований поет і музикант-аматор серед усіх українських гетьманів.

Довгий час Мазепа був справжнім жупелом для залякування віроповідданих мешканців російської та радянської імперій. Недарма будь-який український рух у XIX столітті найчастіше називали «мазепинством». У XX столітті гетьмана як універсального антигероя дещо витіснили інші українські діячі – Симон Петлюра та Степан Бандера. Але і про Мазепу ніколи не забували – надто потрібним виявився гетьман і прихильникам, і супротивникам української ідеї.

Гетьман Іван Мазепа походив з українського шляхетського роду Мазеп-Колединських (інший варіант написання – Колодинських) православного віросповідання. Невідомий автор «Літопису Самовидця» твердив, що Мазепа зі «старожитньої шляхти української і у Війську Запорозькому значної», а інший відомий український літописець кінця XVII – початку XVIII століття, Самійло Величко, називає гетьмана «значним козако-руським шляхтичем». На жаль, історики й сьогодні не мають точних даних, звідки походив рід Мазеп-Колединських. Олександр Оглоблін у своєму класичному дослідженні, присвяченому гетьманові Мазепі та його добі, згадує про версії волинського та подільського походження роду.

У XIX столітті існувала версія про спорідненість роду Мазеп і відомого українського князівського роду Курцевичів (нащадків литовського князя Коріата Гедиміновича). Ґрунтувалася вона здебільшого на тому факті, що Мазепа і Курцевичі користувалися фактично одним (або принаймні дуже схожим) гербом – знаком «Курч» (на червоному тлі срібний перехрещений посередині виллоподібний хрест, що стоїть на такому ж бруску із загнутими догори кінцями, з правого боку від нього зірка, ліворуч – півмісяць, повернутий праворуч). Проте відомо, що в Речі Посполитій сотні, а інколи й тисячі шляхтичів могли користуватися фактично тим самим гербом або його варіаціями, навіть не будучи спорідненими між собою, а просто перебуваючи на службі у аристократа – носія герба. Цілком можливо, що десь у першій половині XVI століття котрийсь із князів Курцевичів, які проживали на Білоцерківщині, прийняв предка гетьмана Мазепа до свого родового герба «Курч». Але так чи інакше, першим



Мазепою на Білоцерківщині, про якого згадується в історичних джерелах, є Микола Мазепа – прадід гетьмана, який 1572 року дістав від польського короля Сигізмунда II Августа привілей на хутір (згодом дістане назву Мазепинці) на річці Камениці, за який він мав відбувати військову службу при білоцерківському старості. Привілей був підтверджений королем Стефаном Баторієм у 1578 році. Можливо, що котрийсь із Мазеп – дрібних православних шляхтичів – займався «козакуванням» ще наприкінці XVI – на початку XVII століття і, можливо, навіть брав участь у козацьких повстаннях.

Доля батька гетьмана, Степана-Адама Мазеви, склалася досить цікаво і драматично: у 1637 році він убив у поєдинку шляхтича Яна Зеленського і був засуджений сеймом до баніції (позбавлення шляхетського стану), інфамії (знеславлення і обмеження громадянських прав) і смертної кари. Але Степанові-Адаму пощастило – він зумів домогтися відкладення вироку, а тим часом домовився з родичами загиблого Зеленського про солідну компенсацію. У 1645 році він зумів дістати глейт – королівський документ, що поновлював його в усіх шляхетських правах. Проте згаданий прикрий випадок, мабуть, позначився на кар'єрі Степана-Адама і міг стати причиною того, що в 1648 році він, схоже, приєднався до війська Богдана Хмельницького, як і багато інших дрібних українських православних шляхтичів. У цьому була своя логіка – українська шляхта, незадоволена магнатським засиллям, шукала кращого місця під сонцем, зокрема підтримавши козацькі виступи. Документ 1654 року згадує про Степана-Адама Мазеву як про білоцерківського козацького отамана. Саме тоді Степан-Адам зближується з майбутнім гетьманом Іваном Виговським, беручи участь у переговорах, що їх вів Виговський (на той час ще генеральний писар Богдана Хмельницького) з відомим російським дипломатом В. Бутурліним. Після смерті Хмельницького Степан-Адам Мазепа підтримуватиме Виговського і його спробу створити Велике князівство Руське в складі триєдиної Речі Посполитої. Так само непогані стосунки були в Степана-Адама Мазеви і з наступником Виговського на Правобережжі – гетьманом пропольської орієнтації, схильним до політичних авантур, Павлом Тетерею.

Не менш цікавою постаттю була і мати Івана Степановича – Марина Мокієвська, представниця українського православного шляхетського роду, що теж підтримав свого часу Богдана Хмельницького. Марина Мокієвська-Мазепина прожила довге і непросте життя, народила й виховала двох дітей – сина Івана та доньку Олександру, а після смерті чоловіка вступила до знаменитого Луцького Хрестовоздвиженського братства, присвятивши себе церковним та громадським справам. Згодом вона стала черницею та ігуменею одразу двох відомих жіночих монастирів – Києво-Печерського Вознесенського (1686—1707) та Глухівського (1688—1707). Але навіть ставши ігуменею, Марина Мазепина (у чернецтві Марія-Магдалина) не залишила важливих справ і в 1688 та 1702 роках їздила до Москви, добиваючись жалуваних грамот від московського патріарха. Вона продовжувала і словом, і ділом підтримувати своїх уже дорослих дітей – зокрема, допомагала синові-гетьманові розв'язати справу з доносами на нього, виступала доброю порадицею для доньки. Померла ігуменя Марія-Магдалина в дуже поважному віці (їй, певно, було не менше дев'яноста літ) десь наприкінці 1707 року.

Нелегко склалося життя молодшої сестри гетьмана – Олександри (дата народження невідома – 1695). Тричі одружена, вона не зазнала родинного щастя, мала двох синів і доньку. Одним із її синів був спадкоємець гетьмана – Андрій Войнаровський.

Дата і рік народження головного героя цієї книжки – Івана Степановича Мазеви – дотепер залишаються предметом суперечок істориків, які наводять різні роки, взяті з цілком гідних довіри джерел. І якщо місяць та день народження гетьмана (20 березня), віднайдені в XIX ст. відомим польсько-українським поетом-романтиком Тимофієм Падурою, у більшості сучасних істориків особливих заперечень не викликають, то ось з роком далеко не все зрозуміло. Часто приймають як найбільш вірогідну дату 1639 рік, бо в одному з листів найближчого соратника

Мазепи Пилипа Орлика від 1741 року гетьман-вигнанець пише про те, що зараз йому сімдесят років – стільки, «скільки було небіжчикові Мазепі в Бендерах».

Натомість ми точно знаємо місце народження Івана Мазепи – хутір Мазепинці (Каменець) Білоцерківського повіту Київського воєводства. Дитинство майбутнього гетьмана пройшло в батьківському маєтку. Очевидно, саме тут маленький Іван навчився необхідних шляхтичеві вмінь – їздити верхи, володіти шаблею і рушницею.

Шляхетське виховання не передбачало надто глибокого інтелектуального чи духовного життя, проте ми знаємо, що Іван Мазепа добре грав на торбані (різновид кобзи), мав тонкий смак – а все це, зрозуміло, закладається в дитинстві. Батьки майбутнього гетьмана, добре освічені люди з широкими культурними інтересами, намагалися дати синові найкращу освіту – ми маємо чітку вказівку на те, що Іван Степанович навчався в Києво-Могилянській колегії (що стане академією і набуде найбільшого розквіту саме під час його гетьманування), а згодом у котрійсь із єзуїтських колегій Польщі (скоріш за все, у Варшавській, хоча є одна згадка про навчання молодого Мазепи в Полоцьку).

Саме в цей час Іван Мазепа здобув глибокі знання з латинської мови, а про те, що він знав її досконало, вільно читав римських класиків і принагідно їх цитував, є чимало згадок. Французький дипломат Ф. де ля Невіль, який познайомився з Мазепою під час перебування останнього в Москві, писав: «Цей принц – не звичайна собі людина, але дуже відома особа, він досконало говорить латинською мовою. Сам він із козацького роду». З цих та інших повідомлень видно, що Іван Степанович дуже добре знав латину та польську, володів німецькою, французькою (бо газети французькі справді читав і за перипетіями європейської політики слідкував дуже уважно), італійською, голландською і, за висловом П. Орлика, «досить міцно татарською».

Справа в тому, що після закінчення колегії юнак за протекцією знайомих свого батька (зокрема, князів Вишневецьких) потрапив до польського королівського двору, де став пажем, а згодом покойовим короля Яна-Казимира. Приблизно в 1656—1659 роках він разом із двома іншими молодими шляхтичами побував за кордоном для завершення своєї освіти. Там він відвідав Францію, Італію та Німеччину (звідси знання мов) – згідно з листом П. Орлика до сина Григора. Сьогодні точно доведено (українським істориком Т. Мацьковим), що Мазепа побував у Нідерландах, у місті Девентер, разом із майбутнім краківським каштеляном Мартіном Концьким, у спогадах котрого є згадка про спільне навчання з Мазепою в цій країні. У Девентері в 1657 році Іван Мазепа навчався відливанню та використанню гармат при майстерні Віллема Вегеваарда.

Повернувшись до Варшави, Іван Мазепа продовжує не тільки виконувати звичайні функції покойового при королі, але йому також доручають доволі важливі місії. Так, 1659 року він їздить з королівськими листами до гетьмана Івана Виговського, наступного року – до Юрія Хмельницького, а 1663-го відвозить клейноди до Павла Тетері. Кар'єра молодого шляхтича йшла по висхідній лінії, незважаючи на непрості для Речі Посполитої в цілому часи. Перебування при королівському дворі стало для нього чудовою школою інтриг. Саме тоді Іван Мазепа завів цінні зв'язки з польськими владними колами (недаремно згодом у Росії гетьман вважатиметься фахівцем у польських справах).

І саме тоді сформувалася інша, дуже важлива складова міфу про Івана Мазепу – легенда про нього як про романтичного героя-коханця. Якщо для російського, а нерідко і для українського читача, навіть далекого від історії, ім'я гетьмана так чи інакше асоціюється з політикою, Північною війною, епохою Петра I, то для західного європейця, обізнаного з літературою, Мазепа – такий собі український аналог Казанови чи Дон Жуана. Саме такий образ Мазепи популяризували Джордж Гордон Байрон і Віктор Гюго, Богдан Залеський і Бертольд Брехт, Ференц Ліст, Теодор Жеріко, Ежен Делакруа, Орас Верне тощо. Як і кожен історичний міф, цей являє собою складне переплетіння правди, напівправди і чистої вигадки.

Не викликає жодного сумніву той факт, що Іван Степанович Мазепа замолоду вмів приваблювати до себе представниць прекрасної половини людства. Недаремно 1707 року дружина белзького воєводи Сенявського говорила французькому дипломату де Бонаку: «...гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїми чарами жінок, як хоче цього» (в оригіналі вжито французьке слово «*charme*»). Наприкінці XIX століття відомий київський дослідник Іван Каманін віднайшов цікаві документи, датовані 1663 роком, що стосуються справи про розлучення такої собі Олени Загоровської з чоловіком. Ян Загоровський (значно старший за дружину) висував проти неї звинувачення в подружній зраді, посиляючись на наявність у своєї молодой дружини великої кількості подарунків та листів від Мазепи. Більше того – в одному з листів майбутній гетьман, немов у справжньому пригодницькому романі, намовляв пані Олену (стаття Каманіна так і називається – «Мазепа и его прекрасная Елена») поїхати з чоловіком до сусіднього села Ревушки. По дорозі він обіцяв зробити засідку і вбити пана Яна. Цей план не було реалізовано, і ми навіть не знаємо закінчення всієї цієї історії (адже кінець справи про розлучення втрачено). Цікаво, що Мазепу ніхто не викликав у цій справі до суду. Ще менше ми знаємо про ймовірний роман Івана Степановича із дружиною М. Концького. Але найбільшого розголосу набула не справжня, а, схоже, цілком вигадана історія – про кохання майбутнього гетьмана до пані Фальбовської та «покарання Мазепи».

Вигадав цю історію (повністю чи частково – серед сучасних істориків немає щодо цього єдиної думки; читач, що цікавиться цією тематикою, може віднайти докладнішу інформацію в статті Христини Пеленської «Польська легенда про Мазепу» (Віднова. – 1985. – № 3) та монографії Теодора Мацьківа «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах») відомий мемуарист, великий вигадник (хоча термін «брехун», застосований відомим російським дослідником Олександром Брікнером, є точніший) і особистий ворог Мазепи Ян Хризостом Пасек (1636—1701). Вона вміщена в його популярних свого часу мемуарах поряд із такими ж химерними історіями (наприклад, про спеціально навчену свиню пана Пасека, що приносила своєму господареві підстрелену на полюванні дичину). Короткий зміст її такий.

Пасек служив пажем при дворі Яна-Казимира разом із Мазепою. У 1661 році він був замішаний у змову проти короля, яку викрив Янові-Казимиру не хто інший, як Мазепа. Пасек завдяки добре підвішеному языку викрутився на судовому процесі з цих неприємностей і запрявся помститися своєму кривдникові, записавши і розповсюдивши при дворі історію трагікомічного роману останнього з пані Фальбовською, дружиною шляхтича з Волині Станіслава Фальбовського (з часів Байрона кохану Мазепи стали найчастіше називати Терезою). Мовляв, коли ревнивий пан Станіслав довідався про все, що сталося, він обманом заманив Мазепу до себе додому, наказав своїм слугам роздягнути нещасного коханця, прив'язати до спини коня і відпустити того. Кінь гасав степом та лісовими нетрями кілька годин, аж поки дістався маєтку Мазепи, де слуги нарешті врятували свого пораненого й подряпаного колючками пана. Згодом ця при-года (у ще більш скороченому вигляді, без імен і назв) умістив знаменитий французький філософ-просвітителю Вольтер, який також був досить відомим істориком-аматором і збирачем пліток, у своїй «Історії Карла XII». Саме з легкої руки Вольтера історія «покарання Мазепи» набула всеєвропейського розголосу (абсолютна більшість згаданих вище творів літератури та живопису – саме на цей сюжет). Поширилася думка, що саме так – на спині дикого коня – потрапив Мазепа до далекої і таємничої для європейців «країни козаків», де завдяки своїм талантам став гетьманом і князем. Для романтиків XIX століття Мазепа навіть уособлював бунтівний, принижений людський дух, який стає незламним за найнесприятливіших обставин і на якого чекає велике майбутнє. На жаль (чи на щастя) для репутації знаменитого українця, вищезгадана історія належить до типового «чорного PR» XVII століття (так вважають і українські, і польські дослідники біографії Мазепи – наприклад, Х. Пеленська, О. Бельовський). Можна лише зазначити, що, якби Пасек міг зазирнути у майбутнє і дізнатися,

якої несподіваної широкої слави принесе його ворогові-українцеві ця вигадка, він, можливо, утримався б від її розповсюдження.

Так чи інакше, але внаслідок якихось точно не відомих нам подій у 1663 році молодий Іван Мазепа залишає королівський двір і їде до Мазепинців, де допомагає вже старенькому батькові. У 1665-му, після смерті Степана-Адама, Іван Степанович навіть дістав титул чернігівського підчашого. Остаточні контакти Мазепи з польським двором перервалися, як слушно вважає Олександр Оглоблін, після смерті королеви Марії-Людвіки (1667 рік) та зречення короля Яна-Казимира (1668 рік).

У 1669 році в житті Івана Мазепи настав переломний момент – він пов'язав свою подальшу кар'єру з діяльністю видатного українського політика, блискучого полководця гетьмана Петра Дорошенка. У 1669 році зоря Дорошенка («Сонця доби Руїни») все ще стояла в зеніті, і сподівання щодо об'єднання України ще не потонули в морі сліз і крові. Спочатку молодий, блискучий шляхтич був ротмістром гетьманської надвірної корогви, згодом, у 70-ті роки XVII століття, став генеральним осавулом. Молодому старшині не раз і не двічі довелося брати участь у боях: так, у 1672 році у складі війська Дорошенка – у війні проти Польщі (в союзі з Туреччиною). Проте ненадійність турецьких і татарських союзників Дорошенка була очевидною – татари, офіційно визнаючи останнього гетьманом, підтримували власного кандидата на булаву, П. Суховія. Крім того, між союзниками траплялися й «непорозуміння», викликані намаганням татар захопити здобич. Того ж року Іван Мазепа на чолі невеликого загону сердуків боронив Крехівський монастир від татарсько-турецького загону, «и сам... з ручниці много трупом турков положил», як пише про ці події Чернігівський літопис. Очевидно, батьківські уроки володіння шаблею та влучної стрільби не минули для нашого героя даремно.

Десь у 1668—1669 роках в особистому житті Івана Мазепи теж сталася значна зміна – він одружився з трохи старшою за себе вдовою білоцерківського полковника Самійла Фридрикевича – Ганною (з відомого роду Половців). Покійний Фридрикевич був близьким приятелем Дорошенка, і одруження з його вдовою означало, що Іван Мазепа потрапляв до вузького кола найближчих до гетьмана осіб.

Як це не дивно, ми дуже мало знаємо про те, чи були у Івана Мазепи діти. За одними даними, у подружжя народилася донька Варвара та син Іван, які померли в ранньому дитинстві. Принаймні про доньку гетьмана в 1704 році писав гамбурзький тижневик «Historische Remarks» (не слід недооцінювати обізнаності тогочасної європейської преси в українських справах!).

Кар'єру Івана Мазепи в Чигирині обірвав Його Величність Випадок (а не якась «патологічна схильність Мазепи до зміни покровителів», як це нерідко твердять деякі публіцисти). У червні 1674 року Мазепа очолив загін татар та козаків Дорошенка, які мали відвезти до Криму листи та п'ятнадцятьох полонених українців з Лівобережжя у дарунок ханові. Такою була жорстока політична реальність тих часів – український гетьман платив кримському ханові за допомогу українськими ж рабами. Проте ні полоненим, ні Мазепі не судилося дістатися Криму. Десь поблизу річки Інгул 11 червня загін потрапив у засідку, влаштовану запорожцями – тогочасний кошовий отаман, славнозвісний Іван Сірко, виступав проти українсько-турецького союзу, завдаючи дошкульних ударів по Кримському ханству і руйнуючи плани Дорошенка. Розлютовані запорожці, схоже, не церемонилися з татарами та людьми Дорошенка, але Мазепу залишили живим – за легендою, переказаною літописцем Самійлом Величком, Івана Степановича врятував особисто Сірко, нібито зауваживши, що ця людина ще знадобиться Україні. Таке «пророцтво» здається дуже схожим на пізнішу легенду, але фактом є те, що Сірко не хотів віддавати Мазепу (таланти якого, вочевидь, оцінив) гетьманові Самойловичу. Той, дізнавшись, що генеральний осавул Дорошенка потрапив у полон до запорожців, вимагав його видачі. Лише дипломатичний тиск Москви, з якою Січ в даний момент не бажала псувати відносини, змусив



Сірка відправити свого бранця до Батурина – столиці лівобережних гетьманів. Сталося це в липні 1674 року.

Опинившись у новій, спочатку навіть загрозливій обстановці, Мазепа зумів швидко зорієнтуватися. Йому вдалося здобути довіру Самойловича, взагалі не дуже схильного комусь довіряти (так, він підозрював власного сина Григорія у намірах відібрати гетьманську булаву). Але Мазепу (його дружина Ганна була далекою родичкою гетьманової племінниці Марії Самойлович через Горленків) Самойлович невдовзі робить «гетьманським дворянином», а згодом генеральним осавулом.

Мазепа як генеральний військовий осавул бере участь у Чигиринських походах козацького війська 1677 та 1678 років, коли об'єднані армії Самойловича та російського боярина Г. Ромодановського боронили Чигирин від турецької навали, веде переговори в Москві про статус Слобожанщини (відбувалися вони наприкінці 1680 – у 1681 році), але російський уряд категорично відмовився передати слобідські полки під контроль гетьмана Лівобережної України, залишивши їх у прямій залежності від белгородського воєводи. У січні 1686 року Мазепа разом із сином Івана Самойловича Григорієм передає російському уряду українські застереження і побажання у зв'язку з горезвісним «Вічним миром» Росії та Польщі (який став черговим порушенням Росією Березневих статей Б. Хмельницького – адже в них йшлося про відвоювання у поляків усієї козацької України, Вічний же мир фіксував поділ України між Москвою та Варшавою по Дніпру та передбачав російсько-польський союз проти Туреччини). У Івана Степановича з'являються зв'язки у колах російської знаті. Так, він знайомиться з фаворитом цариці-регентки Софії – князем Василем Голіциним.

Слід зауважити, що в цей період свого життя Іван Мазепа, крім дипломатичних місій до Москви, бере участь і в суто українських справах – наприклад, у виборах Київського митрополита. З небагатого «гетьманського дворянина» Іван Степанович поступово стає на Лівобережжі поважною людиною зі значними маєтностями.

У цілому ж цей період у житті Івана Мазепи був своєрідною підготовкою, «школою політичного життя», часом формування «володаря України». Ця справді незвичайна людина мала особливий таланти приваблювати до себе надзвичайно різних особистостей, могла говорити з кожним його мовою, як захоплено відзначав український дослідник-емігрант Ілько Борщак. «Ніхто бо, – писав Пилип Орлик в одному зі своїх листів, – не міг краще обробити людину, привабити її до себе. Не досягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не робив своєю». Освічений, розумний і ерудований, зі знанням мов, тактовний і спритний, Іван Мазепа, на думку його англійського біографа Кларенса Меннінга, був справжнім «gentleman of the Renaissance», людиною, схожою на багатогранних політиків-аристократів доби Ренесансу. При всіх свої блискучих, сильних рисах такий зразок мав і слабкі сторони – наприклад, схильність до авторитарності.

Але роки до початку гетьманування були не лише часом становлення Івана Мазепи як особистості, безперечно яскравої, але й тим періодом, коли почало формуватися його бачення української політики, як внутрішньої, так і зовнішньої. Навряд чи мають рацію ті надпатріотичні українські історики, які твердять, що Мазепа буквально «з дитинства мріяв про сильну самостійну соборну Українську державу». Так само помилкою було б вважати його «прихильником устрою шляхетської Польщі» (відомий вислів радянських вчених). Недаремно ж у розмові з Жаном Балюзом, сином приятеля Мазепи Антуана Балюза (тобто у відносно невимушеній обстановці), гетьман говорив, що Річ Посполита, подібно до Давнього Риму, хилиться до занепаду... Поки що мова йшла про дотримання статус-кво – Гетьманщина була васалом Росії.

Наскільки міцно тримали українці в руках шаблі, показала чергова війна: після «Вічного миру» Росія, Українська козацька держава та Річ Посполита увійшли до грандіозної антитурецької коаліції (Священної Ліги). В рамках коаліції росіяни та українці мали здійснити великий сухопутний похід на Кримське ханство. Цей Перший Кримський похід 150-тисячної об'єднаної

армії В. Голіцина та І. Самойловича, широко розрекламований ще до його початку, завершився нічим – влітку 1687 року українсько-російські війська, зазнавши великих втрат від спраги, хвороб та бойових дій, повернулися ні з чим, навіть не діставшись Перекопу. Причинами цього були невдало обраний час та стратегія походу, а також обмежені військові таланти головнокомандувача – князя Василя Голіцина. Аби якось підсолодити гір-коту поразки, закохана у князя Василя регентка – царівна Софія – навіть надіслала привітання зі щасливим поверненням додому. Але Голіцин шукав цапа-відбувайла за бездарно проведений похід. Ідеальною фігурою на таку роль став український гетьман Іван Самойлович, який ще до початку та під час походу нарікав на дії князя та російських воєвод.

Було задіяно механізм складної інтриги, до якої долучилися як російські бояри, так і українська козацька старшина, невдоволена грошолюбством, зарозумілістю, грубістю та династичними планами Самойловича. Участь генерального осавула Івана Мазепи у змові проти Самойловича переконливо не доведена дотепер. Мазепа, очевидно, знав про змову (хоча вважати його організатором – явне перебільшення) і не повідомив Самойловича про неї, адже вона могла розчистити йому шлях до влади.

Вибори нового гетьмана відбулися о десятій ранку 25 липня 1687 року. На козацькій раді були присутні кілька тисяч (найчастіше фігурує цифра дві тисячі) козаків, уся генеральна та значна частина полкової старшини. Нашому сучасникові ця рада навряд чи здалася б аж надто демократичною – гетьмана обирали далеким від ідеалу методом «прямої демократії», вигукуючи прізвище свого кандидата прямо з місця. У випадку наявності кількох кандидатур і небажання кандидатів забирати їх могла спалахнути серйозна сутичка (як на знаменитій Чорній раді під Ніжином у 1663 році, коли було обрано І. Брюховецького). Проте цього разу процедура пройшла відносно спокійно – старшина і козаки висловилися за Івана Мазепу.

Події липня 1687 року на річці Коломак завершилися пограбуванням рядовими козаками частини майна Самойловича і побиттям або навіть убивствами ними деяких особливо ненависних старшин, розподілом усіх основних посад між старшинами і підписанням відомих Коломацьких договірних статей. Ці статті являли собою угоду з 22 пунктів, що укладалася між Росією та Українською козацькою державою нібито «на підтвердження» знаменитих Березневих статей Богдана Хмельницького. Насправді ж кожні нові статті, що їх підписували з Московою українські гетьмани, отримуючи булаву, містили різні пункти, які відбивали тогочасний політичний status quo. Як правило, це були все нові й нові пункти, спрямовані на обмеження прав української сторони і все більшу інтеграцію козацької державності до складу Росії. Оцінюючи їх у цілому, навряд чи можна назвати їх якимось успіхом або невдачею нового українського керівництва. Це ті умови, за яких взагалі був можливий прихід Івана Мазепи (чи будьякого іншого старшини) до влади. Так, Коломацькі статті дійсно «суперечили автономії українських земель» (вислів О. Субтельного) і ускладнювали ведення гетьманом більш вигідної для його держави зовнішньої та внутрішньої політики. Але водночас не варто і переоцінювати їхнє значення, адже багато з положень цих статей завдяки вмільм діям Мазепи в подальшому фактично залишилися нереалізованими (тим більше, що реальні стосунки України і Росії з 1689 року регламентувалися Московськими домовленостями Мазепи і Петра І, котрі нейтралізували більшість невідгукливих для козацької України пунктів Коломацьких статей).

Набагато більше значення мали тогочасні політичні реалії. А вони були вельми непростими для молодії, не до кінця сформованої Української козацької держави. На час приходу Івана Мазепи до влади вона являла собою своєрідну васально залежну автономію у складі Російської держави; разом з останньою підтримувала союзницькі відносини з Річчю Посполитою та рештою країн – учасниць антитурецької Священної Ліги. Тому уряд Мазепи одразу ж мав приділяти багато уваги міжнародним питанням тогочасної Східної Європи, зокрема так званій «чорноморській проблемі». Суть її полягала в тому, хто пануватиме в цьому ключовому регіоні. Загалом, як зазначає більшість дослідників доби Мазепи, в українській політиці кінця

XVII – початку XVIII століття існували дві основні концепції інтересів України в Чорноморському (або Чорноморсько-Балтійському) регіоні і взаємин з країнами, які були тут розташовані.

Перша – концепція часів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка, що базувалася на принципі рівноваги сил у Причорномор'ї. Вона спиралася на порозуміння України з Туреччиною і Кримським ханством заради використання їхнього військового потенціалу проти Польщі (Хмельницький), Росії (Виговський) або обох цих держав (Дорошенко). Загалом Мазепа як колишній «дорошенківець» міг би співчувати подібній лінії на мирне розв'язання чорноморської проблеми.

Але наприкінці XVIII століття поступово зростає і зміцнюється також інша концепція зовнішньої політики України, яка передбачала радикальне розв'язання чорноморської проблеми, вимагаючи активної політики Гетьманщини в цьому регіоні. Ця концепція ще не була надто популярною в Україні, бо вимагала від неї великого напруження сил, ресурсів та жертв. Але й вона мала свою українську традицію і зміст, не будучи чимось абсолютно чужим, – то була ідея об'єднання всіх християнських сил у даному регіоні задля повалення османської могутності і відвоювання Причорномор'я.

Але це було рівноцінне відмові від Правобережжя. Крім того, васальне становище Гетьманщини відносно Росії означало на практиці те, що війна вестиметься великою мірою за рахунок першої, яка стане тилом діючої армії (з усіма наслідками), а результатом, у разі успіху, стане зокрема значне посилення позицій Росії у Причорномор'ї (що, врешті, і сталося наприкінці XVIII століття). Недарма ж такий розвиток подій турбував запорожців (у зв'язку з побудовою росіянами у 80-х роках XVII століття Новобогородицької та Кам'янозатонської фортець).

Є підстави твердити, що гетьман Мазепа з самого початку свого правління усвідомлював усі плюси і мінуси подібної концепції, про що свідчать його роздуми про долю України у знаменитій «Думі». Але на той час Україні вже не вистачало лише власних сил, і гетьман Мазепа, вважаючи російську зверхність за найменше лихо для своєї країни, вирішив іти у руслі російської політики – принаймні поки союз із Росією був хоч чимось корисний для Гетьманщини.

Лише беручи до уваги усе вищезгадане, слід розглядати зовнішньополітичну діяльність Івана Мазепи до початку Північної війни. Особливо це стосується політики гетьмана відносно сюзерена Гетьманщини – Російської держави. Є підстави твердити, що основною метою «російського вектора» політики Мазепи було все ж досягти якомога меншого втручання царської влади в українські справи (тобто зробити можливим проведення власного внутрішньополітичного курсу), а також використати зовнішній чинник для приборкання схильної до інтриг частини старшини, яка негативно ставилася до ідеї сильної гетьманської влади, дбаючи лише про власні інтереси. З цих міркувань (що, звісно, не виключає і мотивів цілком здорового й навіть необхідного для будьякого політичного діяча честолюбства) і заводив Мазепа «цінні знайомства» в Москві, підтримував дружні відносини з Голіциним та Шереметєвим, Шафіровим і Головкиним.

Перший візит козацького гетьмана до Москви (серпень-вересень 1689 року, з великим супроводом у триста чоловік), що мав на меті засвідчити пошану царівні-регентці Софії та князю Василю Голіцину, давньому знайомому гетьмана і фактичному правителю Росії, відбувся за вкрай несприятливих умов (державний переворот у Москві, заслання Софії до монастиря, Голіцина – до Сибіру і перемога прибічників молодого царя Петра I). Однак цей візит із потенційної ката-строфи для Мазепи (якого європейська преса вже поспішила об'явити «заарештованим» чи навіть «страченим разом із Голіциним та Софією» – «Gazette de France» від 1 листопада 1689 року) перетворився на його тріумф. Успішна аудієнція, обмін дарами поклали початок багаторічним приязним відносинам царя і гетьмана. У зв'язку з цим зазначимо: вплив гетьмана на царя був максимальним саме в 1689—1700 роках, коли освічений, з чималим політичним досвідом гетьман мав справу з молодим, без досвіду, царем, який конче

потребував вірних і проникливих радників (серед яких на цьому етапі важливу роль відігравали гетьман Мазепа та відомий шотландець на російській службі генерал Патрік Гордон). На думку сучасної російської дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлевої, у 1689 році саме Мазепа своєю вираженою позицією серйозно допоміг клану Нарішкіних (до якого належала мати та інші родичі Петра I) перемогти інший впливовий князівсько-боярський клан Милославських (до якого належала перша дружина царя Олексія Михайловича і їхні діти Софія та Іван). Якщо так, то майже безмежна довіра царя до гетьмана має дуже просте пояснення – події 1689 року стали вирішальними для подальшої долі Петра I і багато в чому – Російської держави.

Цар і гетьман кілька разів зустрічалися особисто, обговорюючи важливі військові та політичні питання. До початку Північної війни таких зустрічей було принаймні три, не рахуючи доленосного візиту 1689 року: влітку 1696 року в Острогозьку, взимку 1698—1699 років у Воронежі і в січні 1700 року в Москві. Під час останньої гетьман став другим у Росії кавалером ордена Святого апостола Андрія Первозванного. У Москві гетьмана приймали з великими почестями у Посольському дворі, для нього було побудовано «особый гетманский двор» (самі палати в сучасному московському районі Маросейка, зрозуміло, не збереглися). Усе це, а також різко негативна реакція Мазепи на антиросійські настрої в українському суспільстві не додавали йому популярності серед простого народу, але вважати саме цей чинник основною причиною поразки політичних планів гетьмана було б перебільшенням.

Першою великою військовою акцією, в якій взяли участь козацькі війська під особистим проводом гетьмана Мазепи, став невдалий Кримський похід 1689 року.

Наступний, 1690 рік пройшов відносно спокійно для України, але вже у 1691-му сталася подія, що суттєво вплинула на реалізацію гетьманом Мазепою політики, спрямованої на боротьбу проти турецько-татарського панування на півдні України, – так зване «повстання Петрика». Тоді, у 1690-х, виступ Петрика здавався лише епізодом у напруженій боротьбі, яку вели Росія і Україна за вихід до Чорного моря, за відвоювання Півдня...

1695 року склалася ситуація, вельми сприятлива для нового великого походу українських і російських військ на південь: основна частина турецьких сил і багато татар були спрямовані новим султаном Мустафою II до Угорщини і Хорватії проти австрійців. У травні цього року війська Бориса Шереметева та Івана Мазепи виступили в похід, що мав за мету оволодіти чотирма нижньодніпровськими фортецями, які перекривали вільний вихід козакам по Дніпру в Чорне море; і, окрім того, відволікти увагу татар від головного походу царя Петра I з відбірним 30-тисячним військом на фортецю Азов. Число вояків об'єднаної армії Шереметева і Мазепи, схоже, переважало військо Петра I, адже у турків мало скластися враження, що саме дніпровський напрямок походу – головний (хоча цифра у 120 тисяч росіян і козаків викликає значні сумніви). Наприкінці липня 1695 року об'єднане військо прибуло суходолом під Казикермен, сюди ж Дніпром припливла запорозька флотилія. Почалася облога, об'єктом якої стали дві більші фортеці – Казикермен і Мустріт-Кермен (або Тавань, розташована на острові посеред Дніпра). Проти двох менших фортечок облога не велася. Невдовзі союзникам вдалося взяти обидві турецькі фортеці. Таким чином, «допоміжний» похід Мазепи і Шереметева виявився значно вдалішим за основний, Азовський, Петра I, адже Азов через невдалу організацію облоги і відсутність у росіян флоту, який блокував би місто з моря, царю здобути не вдалося.

Наступного, 1696 року основна частина козацького війська на чолі з гетьманом Мазепою разом із військами Шереметева стояла табором на річці Берестовій, охороняючи кордон від можливого несподіваного набігу татар.

Новий великий похід козацьких та російських військ вниз Дніпром, у підготовці та проведенні котрого найактивнішу участь узяв гетьман Мазепа, відбувся влітку 1697 року. 25 липня військо стояло вже під Казикерменом, де компанії витримали кілька боїв з татарами, а основна частина війська була зайнята будівництвом на острові Таванському нової, більшої і

краще укріпленої фортеці. Проте похід не мав свого логічного продовження – захопити турків зненацька не вдалося.

Останній великий похід російсько-української армії проти османів відбувся влітку 1698 року. Йому також передувала серйозна підготовка, зокрема й військово-топографічна (за дорученням гетьмана полковник Іван Іскра склав «реєстр прикмет» усіх важливих географічних об'єктів від мису Мишури Ріг до гирла Південного Бугу і міста Очаків). Однак через брак води і продовольства похід десятих козацьких полків і війська Якова Долгорукова на Перекоп було перервано, і єдиним досягненням союзників стало відновлення укріплень Казикермена, що стояв у руїнах з 1695 року.

Підбиваючи підсумок огляду бойових дій, у яких брав участь гетьман Іван Мазепа у цей період, слід підкреслити кілька моментів. Гетьман Мазепа краще за багатьох своїх попередників був підготований до того, щоб узяти на себе обов'язки головнокомандувача війська козацької України – він мав досить непогану військову освіту (чималу роль відіграло навчання у Голландії) і значний військовий досвід, здобутий ще ротмістром надвірної корогви Петра Дорошенка, а потім – генеральним осавулом при Самойловичі у бурхливі часи Руїни. Тому слід відкинути як необґрунтовані твердження деяких авторів про те, що Мазепа взагалі не був людиною військовою, а лише «хитрим інтриганом і боягузом, і сам не ходив у походи» (А. Єнсен). Окрім справді визначних дипломатичних здібностей, гетьман мав і дуже солідний досвід ведення війни, що, як відомо з часів Карла Клаузевіца, є «продовженням політики, але вже іншими засобами». Цей досвід цінував і Петро I, який наказував своїм полководцям, що діяли разом із козацьким військом, постійно радитися з гетьманом, і сам прислухався до його порад. Як полководцеві, Мазепі були притаманні обережність, виваженість, реальна оцінка своїх і ворожих сил. Велику увагу гетьман приділяв розвідці і збиранню інформації. Він посилав у степ спеціальні загони для захоплення «язиків», намагався добувати відомості через купців і агентів у Молдавії, Криму тощо.

Невдачі ж другого Кримського походу (1689 року) та частково Дніпровських походів (1697, 1698 роки) були спричинені не стільки суб'єктивними (особисті якості Голіцина, Долгорукова чи Мазепи), скільки об'єктивними чинниками – незначною рухливістю об'єднаного українсько-російського війська, обтяженого величезним обозом, важкими умовами степу, відсутністю кінноти, яка могла б на рівних змагатися з легкою татарською кіннотою. Це відчують на собі і російське військо Петра I, яке зазнає катастрофічної Прутської поразки, і армія Російської імперії під час російсько-турецької війни 1735—1739 років.

Окремий напрямок зовнішньої політики гетьмана Мазепи становила проблема Правобережжя. Ми можемо впевнено твердити, що гетьман, як колишній «дорошенківець», головною метою своєї політики вважав об'єднання двох історичних частин держави Хмельницького в одному політичному цілому. Цю політику навряд чи варто, модернізуючи, називати «соборницькою», адже мова не йшла про реальне об'єднання всіх етнічних українських земель. Ті території, де не існувало козацтва (наприклад, Галичина), мали небагато шансів утриматися в складі Української козацької держави. Але об'єктивно така політика Мазепи була єдино правильною для тогочасної України – тільки об'єднання матеріальних та людських ресурсів Лівобережжя могло дати козацькій Україні шанс вистояти проти численних супротивників, що переважали її і потенціалом, і рівнем та темпами політичного розвитку. Саме тому гетьмана не могла не приваблювати ідея включити велику частину Правобережжя (Фастівщину та Білоцерківщину) з готовим козацьким устроєм до складу Української козацької держави. Крім того, «Паліївщина» могла зіграти важливу роль в антитурецькій політиці лівобережних гетьманів, зокрема у справі просування на південь, до берегів Чорного моря. У зв'язку з цим гетьман не міг не звертати увагу на неодноразові спроби кримського хана переманити Палія на свій бік. У 1693 році фастівський полковник навіть поговорював про звернення по допомогу до татар проти поляків, і Мазепа писав до Москви, що Палієві слід допомогти, аби не допу-



стити татарського втручання в цю небезпечну справу. Щоправда, коли Семен Палій спробував порозумітися з польською стороною, лі-вобережний гетьман проінформував Москву про його «шатость» і ненадійність. Але серйозно допомогти Палієві Мазепа не міг, зважаючи на офіційну російську позицію. Він міг лише всіляко умовляти царський уряд активно втрутитися в розвиток подій на Правобережжі, аби потім спробувати всупереч умовам «Вічного миру» приєднати цю територію до Гетьманщини. Але до початку Північної війни ці спроби не мали великого успіху. Річ Посполита продовжувала свою не надто продуману подвійну політику щодо правобережного козацтва, Палій разом з українськими селянами, міщанами та козаками готував велике повстання, мріючи повторити успіх Богдана Хмельницького, Росія вичікувала, намагаючись водночас відвоювати в союзі з Річчю Посполитою певні території у Криму та Османської імперії, а у лівобережного гетьмана були «зв'язані руки» в цьому життєво важливому для його держави питанні.

## **Конец ознакомительного фрагмента.**

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.